

Berde Imre

Asszír királyi főhivatalnokok Jeruzsálem ostrománál i. e. 701-ben

*Az asszír király azonban elküldte
hadvezérét, udvarmesterét és
kincstárnokát Lákísból Ezékiás
király ellen erős hadsereggel
Jeruzsálembe. Ezek felvonultak,
és megérkeztek Jeruzsálem alá.
Amikor felvonultak és megérkeztek,
megálltak a Felső-tó vízvezetékénél, a
ruhafestők mezejére vezető út mellett.
(2Kir 18,17)*

1. Bevezetés

A Biblia deuteronomista¹ történeti könyveiben, a Jeruzsálem i. e. 701. évi asszír ostromát² megörökítő szakaszban³ egy diplomáciai tárgyalásról⁴ olvashatunk, mely a júdai és az asszír küldöttség között zajlott le, és nyugodtan tekinthetjük az asszír pszichológiai hadviselés⁵ egyik példájának.⁶ Az említett diskurzusban egy általánosnak tekinthető „ostromlási módszert” alkalmazva,⁷ egy asszír főhivatalnoktól olvashatunk két⁸ szónoklatot, melyek az asszír nagyhatalmi törekvések vallási és politikai-katonai eredményeinek bemutatásával Jeruzsálem feladását próbálták elérni, mint tudjuk, sikertelenül. Őt nevezi *rab šāqē*-nak a Biblia, mely titulust ugyanakkor tulajdonnévként is kezel.⁹ Azonban a *rab šāqē* mellett jelen van még az ostromnál másik két igen rangos asszír kontingensvezető is, nevezetesen a *turtānu* és a *rab ša-rēšē* is.¹⁰

Jelen kis összefoglalásban csupán arra törekszem, hogy ezt a három asszír királyi főhivatalnokot főleg hadtörténeti szempontból bemutassam.

2. Az asszír királyi főhivatalnokok általános jellemzői

Az Újasszír Birodalom alapvetően olyan államközösség,¹¹ még inkább magasan centralizált politikai struktúra volt, ahol minden hatalom a király kezében összpontosult.¹² A kormányzásban természetesen egy kormányzói asszisztens-

cia is segítette az uralkodót, amit királyi tanácsnak szokás nevezni.¹³

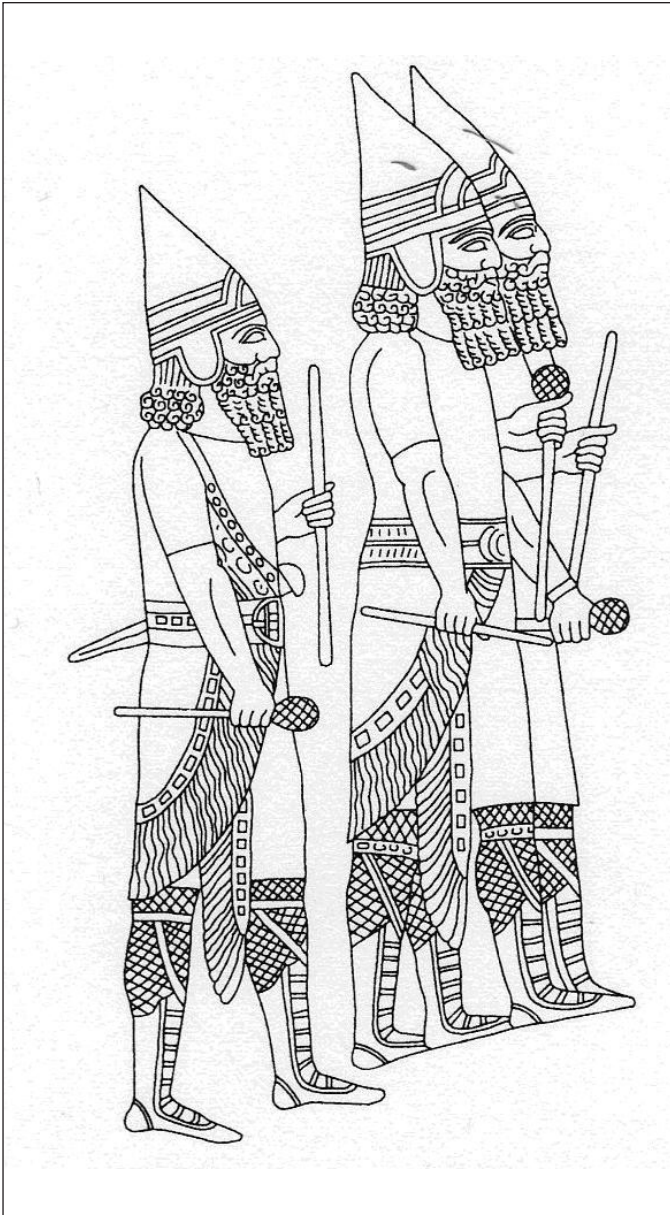
A királyi főhivatalnokok szerepe az i. e. IX. század végétől az i. e. VIII. század elejéig vált elsősorban katonailag jelentőssé az asszír adminisztrációban. Nem véletlenül, hiszen ebben az időszakban kezdett el kialakulni a tartományok (*mātu*) határvédelmi rendszere,¹⁴ ami megkövetelte a birodalmi központoktól távol lévő tartományok vezetőitől az önálló döntéshozatali képességet.¹⁵ Ezek a tartományok képezték a főhivatalnokok haderejének alapját.¹⁶ Általában elmondható, hogy a legfontosabb határ menti provinciák kormányzását látták el.¹⁷ Ez a feladat azonban nemcsak a határvédelemben merült ki, hanem sok főhivatalnok rendelkezett a rábizott tartomány készleteinek felszabadításával is, ami adminisztratív feladatok ellátására is kötelezte.¹⁸

A királyi főhivatalnokokat a mágnások (a birodalom fontos provinciális kormányzói) közé számolták, akiket egyszerűen csak GAL.MEŠ¹⁹ néven emlegettek általában. Közülük emelkedtek ki a királyi főhivatalnoki pozíciók, amire utaló nyomokat találunk a levelezésekben is, amikor úrnak szólították őket.²⁰

Az alábbi főhivatalnoki státuszokról van tudomásunk (a vastaggal jelöltekkel fogunk most részletesen foglalkozni):

- turtānu** = fővezér
- rab šāqē** = főpohárnok, az északi haderő parancsnoka
- massenu**²¹ = kincstárnok
- nāgir ekalli**²² = palotai hírnök, az északkeleti haderő parancsnoka
- sartennu**²³ = főbíró
- sukallu**²⁴ = vezír
- rab ša-rēšē** = főeunuch, a királyi hadsereg parancsnoka

Az asszír király hivatalnokainak összességét a *ša ziqni u ša rēši* szókapcsolattal jellemezték, ami a „szakállasok és eunuchok” jelentéssel bír. A teljes hivatali apparátust ennek megfelelően két szimbolikus figurával ábrázolták a palotareliefeken, nevezetesen egy szakállas és egy szakáll nélküli emberalakokkal.²⁵ Azonban nincsen egyértelmű bizonyíték arra, hogy bármelyik hivatalnoki pozíció kizárólagosan megkövetelte volna az eunuchságot.²⁶ Ráadásul a *ša rēši* szókapcsolat újasszír használatával kapcsolatban a mai napig viták vannak, amelyek az említett szókapcsolat eunuch jelentése miatt bontakoztak ki.²⁷ Ugyanakkor extrém ritka módon találhatóak szöveges utalások, ahol nagy valószínű-

A turtānu és a rab šāqē valószínűsített ábrázolása
(Forrás: Dezső, 2012a, 333. o. 167. ábra)

séggel nem a kormányzó adoptált, hanem vér szerinti fiáról történik említés.²⁸

A főhivatalnokok képzésével kapcsolatban nincs semmilyen ismert leírás, de feltételezhetően részesültek pozíciójuknak megfelelő szintű ismeretekben, melyeket főleg az udvarban szerezhettek meg. Azonban kétségtelen, hogy legalább alapszintű olvasási és írási ismeretekkel rendelkezniük kellett.²⁹

Egyes források alapján az is feltételezhető, hogy a hivatalnoki pozíciókban eltöltött idő folyamatos volt, azaz megszakítások nélküli.³⁰ Ugyanakkor találunk utalásokat pozícióvesztésre is,³¹ sőt pozícióváltásokra³² is.

Mindenképpen meg kell említeni még, hogy a főhivatalnoki pozíciókban állók gyakran szembesültek a személyes gazdasági érdekek és a hivatali kötelességek találkozásából fakadó nyomással. Talán elegendő, ha ezzel kapcsolatban a privát birtokok kisajátítását vagy az adómentes övezetek

megadóztatását említjük, amint arról egy Balasi nevű csillagjós királyhoz intézett kérése is tanúskodik:³³

„Vannak szolgálaim a rab šāqē országában, és vannak földjeim és gyümölcsöskertjeim (ott). (De) a főpohárnok szolgálai, megkívánván a gyümölcsöskertjeimet, odakaptak és elűzték az embereimet.”³⁴

Egyéb adminisztratív szövegek említést tesznek ugyanakkor a főpohárnok harmadik emberéről (*tašlišu ša rab šāqē*), a főeunuch harmadik emberéről (*tašlišu ša rab ša-rēšē*) és a fővezér harmadik emberéről (*tašlišu ša turtāni*). Ezek a „harmadik emberek” valószínűleg bizalmi emberek voltak, akik egyúttal harci szekerező egységeknek is parancsoltak.³⁵

Azután hívták a királyt. Kiment hozzájuk Eljákim, Hilkijjáhu fia, a palota felügyelője, Sebná kancellár és Jóáh, Ászáf fia, a főtanácsadó. A kincstárnok ezt mondta nekik: Mondjátok meg Ezékiásnak, hogy ezt üzeni a nagy király, Asszír királya: Miféle elbizakodottság ez? Miben bízol? Üres beszéd az, amit gondolsz, hogy csak ész és erő kell a hadakozáshoz! Kiben bíztál, hogy föllázdadtál ellenem?
(2Kir 18,18–20)

3. A rab šāqē beszédeiben megjelenő asszír főhivatalnokok hadtörténeti szempontú rövid definiálása

3.1. A rab šāqē³⁶

A *rab šāqē* (főpohárnok) titulus legkorábbi említése III. Šulmānu-ašarīdu (i. e. 858–824) uralkodása idején i. e. 855-ből származik,³⁷ amikor is egy bizonyos Aššur-būnāia-usur nevű főpohárnokot említenek a források:³⁸

[o] | ^maššur—DÜ-a-a—PAB | LÚ.GAL—KAŠ.LUL | [x x x x].

A *rab šāqē* saját *mātu*jában³⁹ teljesítette szolgálatát, mégpedig kezdetben az északi, urartui és subriai határ mentén. Más főhivatalokhoz hasonlóan, főleg az urartui határ mentén⁴⁰ kellett aktívnak lennie, elsősorban az urartui (kül)ügyekre vonatkozó információszolgáltatásban.⁴¹ Annyi bizonyos, hogy az asszír lovas és harci szekerező egységekhez kötődött a tevékenysége katonailag.⁴² Több levél említést a *rab šāqē* csapatairól is, ami a hadseregben betöltött magas beosztására utal.⁴³ Így ő intézte a rábizott tartomány és a szomszédos vazallusok közötti lókereskedelemmel kapcsolatos adminisztrációt is, és minden bizonnyal rendszeres számszerű beszámolókat kellett készítenie a lóállományról.⁴⁴

A szakáll nélküli *rab ša-rēšē* valószínűsített ábrázolása (középen) (Forrás: Dezső, 2012a, 323. o. 125. ábra)

A *rab šaqē* katonai szerepe mindenképpen meghatározó a tekintetben is, hogy saját katonai egységét az északi haderő parancsnokaként maga irányította és a birodalmi méretű katonai műveletekhez bármikor könnyen involválható volt.⁴⁵ Így az expanziós törekvések és a birodalmi egység kialakításában fontos szerepet játszott.

E főhivatalnoki pozíció elnevezésével kapcsolatos egyéb viták mellett semmiképpen nem zárható ki, hogy esetleges udvari tartózkodása során valóban főpohárnoki teendőket is ellátott, mint például Nehémiás.⁴⁶

3.2. A *rab ša-rēšē*

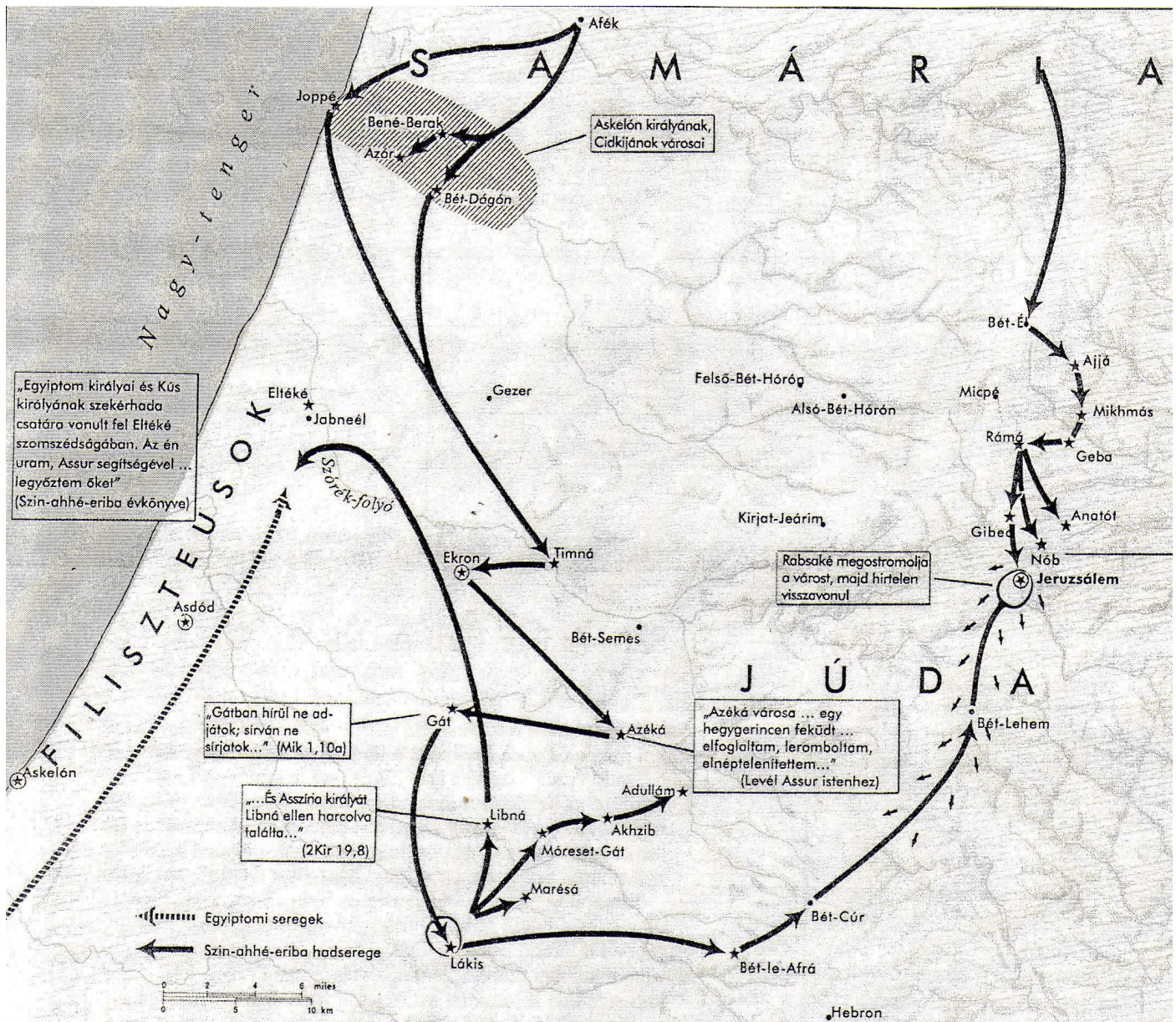
A *rab ša-rēšē* (főeunuch) első említése V. Šamši-Adad (i. e. 823–811) egy i. e. 821-ben keletkezett feljegyzésében található:⁴⁷

ina gir-ri-ia
^m*mu-LAL—aš-šur LÚ-GAL—SAG.MEŠ*
er-šu mu-de-e GIŠ.LAL LÚ té-e-me
it-ti ERIM.HI.A-ia i KI.KALxBAD-ia
a-na KUR.na-'i-ri ú-ma-ir-ma
áš-pur-šú 47

Azonban a palotareliefek tanúsága szerint szinte bizonyos, hogy jóval korábban, már II. Aššur-násir-apli (i. e. 883–859) idején létezett ez a hivatalnoki pozíció.⁴⁸ Igaz, hogy

eunuchokról (*ša-rēši*)⁴⁹ már a középasszír palotarendtartást tartalmazó szövegekben is olvashatunk, de ekkor még csak mint a palota lakrészének és a háremnek a vezetője tűnik fel.⁵⁰ Azonban később igen sokszor kerül megemlítésre különböző hadjáratokkal kapcsolatban, kezdve az Aššur-danin-apla vezette felkeléstől (i. e. 828–820 k.) egészen egy babiloni felkelés elfojtására vezetett hadjáratig (i. e. 647–646).⁵¹

A *rab ša-rēšē*, mint a palotai adminisztráción kívüli területekhez is kapcsolódó hivatalnok, különlegesnek nevezhető helyzetben volt. Mindenekelőtt azért, mert az i. e. VIII. század végétől ő volt a *kisir šarrūti* (*kisir šarri*), azaz a királyi gárda parancsnoka.⁵² Másrészt az asszír hadseregben több hadseregparancsnok is tartozhatott vezetésé alá. A nimrudi listák és egyéb adminisztratív szövegek és királyi levelezések ugyanis többször említést tesznek a *rab ša-rēšē* különböző hadjáratokban való részvételéről, ahol szisztematikusan a hadseregparancsnok főeunuchjaként nevezik meg. Ezenkívül találunk olyan utalásokat is, melyek szerint a főeunuch és hadseregparancsnokai adómentességet kaptak, sőt Aššur-etelli-iláni (i. e. 630–627) rendeletei szerint a főeunuch három hadseregparancsnoka földbirtokadományban is részesülhetett. A *rab ša-rēšē* ettől kezdve az egyik legnagyobb hatalmú katonai vezetőnek tekinthető.⁵³ Az sem mellékes, hogy a király belső köréhez tartozott.⁵⁴

Sin-ahhē-eriba Filiszteában és Júdában (Forrás: Aharoni-Avi-Jonah, 2004, 118. o. 154. térkép)

Másik érdekesség, hogy az eddig ismert i. e. VII-VII. századi források alapján csak a *rab ša-rēšē* kapcsán történik megemlítés az újoncok (*raksu ša rab ša-rēšē*) toborzásával kapcsolatban. A *rab ša-rēšē* tehát igen nagy katonai függetlenséggel is rendelkezett, ami kezdetleges formában ugyan, de már III. Adad-nērārī uralodása alatt ismert volt,⁵⁵ amint az alábbi i. e. 783-ból származó szöveg is utal rá:⁵⁶

IGI ^meri-du₁₀ -a-a LÚ.DUMU.SIG₅ ša GAL—LÚ.SAG.MEŠ

A *rab ša-rēšē* territorális hatalmát a saját *bētujā*⁵⁷ alapozta meg, ami *ex officio* földbirtokokból és nemcsak *ad hominem* adománybirtokokból állhatott. A *bētu* feltételezhetően olyan méreteket öltött, amiből nyugodtan lehetett adományozni hadseregparancsnokoknak is, mint azt Sin-šumu-lēšir, Aššur-etelli-ilāni (i. e. 630–627) *rab ša-rēšē*jének példája mutatja.⁵⁸

3.3. A turtānu

A *turtānu* első említése a korai újasszír feliratokból i. e. 856-ból ismert, mint a birodalom nyugati határait saját *mātu*jában szolgáló főhivatalnok:⁵⁹

[o] | ^maš-šur—EN—GIN-in | LÚ.tur-ta-nu | a-[na x x x]

A *mātu* fővárosa az Eufrátesz bal partján fekvő Til-Barship (Harrān) volt. A birodalom nyugati irányú terjeszkedése következtében azonban ez a régió részben elveszítette fontosságát, hiszen a nyugati határvonal jóval nyugatabbra került. II. Sarrukīn (i. e. 722–705) viszont felismerve a *turtānu* hivatalának fontosságát, Kummuh bekebelezését követően megreformálta a *turtānu* hivatalát. Ettől kezdve két *turtānu*ja volt a birodalomnak: (1) a *turtān bēt šumēli* vagy ahogy később hívták, a *turtān Kummuhi* és (2) a *turtān imitti*.⁶⁰

LÚ.šū-ut—SAG-ia LÚ.EN.NAM. UGU-šú-nu [áš]-k[un] LÚ.tu[r-t]a-nu É KAB aq-bi-šū-ma

A két *turtānu* létrehozásának logikája tulajdonképpen a Belső-Anatólia irányába történő hódításokban rejtett, ami az Eufrátesz kanyarulatai mentén nyugatra ment végbe.⁶¹

*Talán Egyiptomnak, ennek a törött
nádszálnak a támogatásában
bíztál? Aki erre támaszkodik,
annak belemegy a tenyerébe,
és átszúrja azt. Így járnak
Egyiptom királyával, a fáraóval
mindazok, akik benne bíznak.
Vagy ezt mondjátok nekem:
Istenünkben, az Úrban bízunk?!
De hiszen az ő áldozóhalmait és
oltárait szüntette meg Ezékiás!
Júdának és Jeruzsálemnek pedig
megparancsolta: Csak ez előtt
az oltár előtt borulhattok le, itt,
Jeruzsálemben!
(2Kir 18:21-22)*

A *turtānu* jelentősége a birodalmi expanziós törekvésekben is feltűnő, hiszen a nyugati irányú hadjáratokról szóló beszámolók számos alkalommal említik.⁶² Hasonló módon az ószövetségi szövegekben is találunk utalásokat.⁶³

A *turtānu* hivatala merőben eltér az összes többi főhivaltól, ugyanis kimondottan katonai hivatal volt, és ennél fogva hosszú időn keresztül az asszír hadsereg fővezéri posztját is ellátta, legkésőbb III. Tukulti-apil-Ēsarra (i. e. 745–727) vagy II. Sarrukīn (i. e. 722–705) uralkodásáig, ugyanis ettől kezdve a provinciális haderő parancsnokságát a *turtānu*, a királyi gárda (*kisir šarrūti*) irányítását pedig a *rab ša-rēšē* kapta meg.⁶⁴ Igen valószínű, hogy autoritást gyakorolt területi csapatok fölött, háború esetén pedig nagyobb területek provinciális haderejét is irányította. Hadjáratokról szóló forrásokban rendszeresen felbukkan, elsősorban mint fővezér, főleg ott, ahol a király nem tudott jelen lenni.⁶⁵

Azonban még meg kell jegyeznünk, hogy valószínűleg csak a *rab ša-rēšē* és a *turtānu* rendelkezett állandó, reguláris lovas egységekkel, míg a többi katonai feladatokat is ellátó főhivatalnok a hadjáratokhoz toborzott egységeket irányíthatott.⁶⁶ Továbbá vannak utalások a harci szekeret vezetőjére is, akik a *rab šāqē*, a *rab ša-rēšē* és a *turtānu* esetében is megemlítésre kerültek írott forrásokban.⁶⁷

4. Befejezés

A három röviden bemutatott királyi főhivatalnoki pozíció mindegyike komoly hadtörténeti fontossággal bírt, hiszen

mindegyikük fontos szerepet töltött be a hadjáratok alkalmával. Ez különösen érvényes a *rab ša-rēšē* és a *turtānu* esetében.

Jelentőségük nagy volt, hiszen az asszír államközösség határvédelmében, adminisztrációjában és integrációjában komoly feladatokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek, melyekkel kapcsolatban esetenként önálló döntések meghozatalára is képesnek kellett lenniük.

Jeruzsálem i. e. 701-ben bekövetkezett ostromakor a *rab šāqē*, a *rab ša-rēšē* és a *turtānu* került említésre az ószövetségi beszámolóban, ahol a *rab šāqē* emelkedik ki hármójuk közül a városfalnál elmondott beszédei miatt, a király üzenetét tolmácsolva, melyek nem tudták elérni céljukat, nevezetesen Jeruzsálem kapitulációját.

Az ószövetségi felsorolásuk sorrendje pedig az eddig elmondottak alapján nem igazán tekinthető véletlennek, hiszen az asszír hadsereg pontos júdai ismeretéről is tanúskodhat:

„Asszír király pedig elküldte a tartánt⁶⁸, az eunuchok fejét⁶⁹ és a főpohárnokot⁷⁰...”⁷¹

1. táblázat

Néhány főhivatalnok hivatalban eltöltött ideje⁷²

i. e. 800–752	Šamši-ilu	<i>turtānu</i>
i. e. 855–816	Aššur-buna'i-usur	<i>rab šāqē</i>
i. e. 853–826	Daian-Aššur	<i>turtānu</i>
i. e. 850–823	Bel-buna'i	<i>nāgir ekalli</i>
i. e. 660?–644	Nabu-šarru-usur	<i>rab ša-rēšē</i>
i. e. 650–636?	Aššur-gimillu-tere	<i>masennu</i>
i. e. 820–807	Bel-dan	<i>nāgir ekalli</i>
i. e. 803 / i. e. 824–820	Aia-halu	<i>masennu / turtānu</i>
i. e. 666–656	Silim-Aššur	<i>sukallu</i>
i. e. 671–663	Kanunaiu	<i>sartennu</i>

Felhasznált és ajánlott irodalom

- Aharoni–Avi-Yonah, 2004
Aharoni, Yohanán–Avi-Yonah, Michael: Bibliai atlasz. Budapest–Jeruzsálem, 2004, Szent Pál Akadémia–Carta.
- Árvai, 2014
Árvai Tamás Kristóf: Asszír határain túl. Az ellenség képe az újasszír királyfeliratokban. In Buhály Attila–Reszler Gábor–Szoboszlay György (szerk.): Falak és választóvonalak. Nyíregyháza, 2014, Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézet. 15–31.
- Bedford, 2009
Bedford, Peter R.: The Neo-Assyrian Empire. In Morris, Ian–Sheidel, Walter (ed.): The Dynamics of Ancient Empires. State Powers from Assyria to Byzantium. New York, 2009, Oxford University Press 31–65.

- Ben-Zvi, 1990 Ben-Zvi, E.: Who Wrote the Speech of Rabshakeh and When? *Journal of Biblical Literature* 109, 1990, 79–92.
- Bright, 1990 Bright, John: Izrael története. Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Buhály, 2010 Buhály Attila: Urartu története és kultúrája. In Minya Károly (szerk.): Mesterfüzet. I. A tanári szakképzettségben részt vevő hallgatók számára. Nyíregyháza, 2010, Bessenyei György Kiadó, 27–46. o.
- Cohen, 1979 Cohen, C. Neo-Assyrian Elements in the First Speech of the Biblical Rab-šaqa, *Israel Oriental Studies*, 9, 1979, 32–47.
- Dezső, 2012a Dezső Tamás: The Assyrian Army. I. The Structure of the Neo-Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Relief and Cuneiform Sources. 1. Infantinary. Budapest, 2012, Eötvös University Press.
- Dezső, 2012b Dezső, Tamás: The Assyrian Army. I. The Structure of the Neo-Assyrian Army as reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 2. Cavalry and Chariotry. Budapest, 2012, Eötvös University Press.
- Dubovsky, 2006 Dubovsky, Peter: Hezekiah and the Assyrian Spies. Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Service and Its Significance for 2 Kings 18–19. Roma, 2006, Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- Gordon–Rendsburg, 1997 Gordon, Cyrus H.–Rendsburg, Gary A.: A Biblia és az ókori Közel-Kelet. Debrecen, 1997, Gold Book Kft.
- Grayson, 2003a Grayson, A. K.: Assyrian Civilization. In Hammond, Nicolas Geoffrey Lemprière (ed.): The Cambridge Ancient History III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B. C. Cambridge, 2003, Cambridge University Press. 194–228.
- Grayson, 2003b Grayson, A. K.: Assyria: Sennacherib and Esarhaddon. (704–669 b. c.) In Hammond, Nicolas Geoffrey Lemprière (ed.): The Cambridge Ancient History III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B. C. Cambridge, 2003, Cambridge University Press, 103–141.
- Höfken, 2008 Höfken, Peter: Die Rede des Rabsake vor Jerusalem (2 Kön. XVIII / Jes. XXXVI.) im Kontext anderer Kapitulationsforderungen. *Vetus Testamentum*, 58, 2008, 44–51.
- Kim, 2008 Kim, Yoo-Ki: In Search of the Narrator's Voice: A Discourse Analysis of 2 Kings 18:13–16, *Journal of Biblical Literature*, 127, 2008, 477–489.
- Machinist, 2000 Machinist, Peter: The Rab Šāqēh at the Wall of Jerusalem: Israelit Identity in the Face of the Assyrian "Other". *Hebrew Studies*, 41, 2000, 151–168.
- Mattila, 2000 Mattila, Raija: The King's Magnates. A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire. Helsinki, 2000, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Mitchell, 2003 Mitchell, T. C.: Israel and Judah from the Coming of Assyrian Domination until the Fall of Samaria, and the Struggle for Independence in Judah (c. 750–700 b. c.). In Hammond, Nicolas Geoffrey Lemprière (ed.): The Cambridge Ancient History III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B. C. Cambridge, 2003, Cambridge University Press. 322–370.
- ÓKTCh Harmatta János (szerk.): Ókori keleti történeti chrestomatia. Budapest, 1964, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Person, 2009 Person, Raymond F. (ed.): In Conversation with Thomas Römer, The So-Called Deuteronomistic History: A Sociological, Historical and Literary Introduction. (London: T&T Clark, 2005), *The Journal of Hebrew Scriptures* 9, 2009, 1–49.
- Römer, 2005 Römer, Thomas: The So-Called Deuteronomistic History: A Sociological, Historical and Literary Introduction. London, 2005, T&T Clark.
- Rudman, 2000 Rudman, Dominic: Is the Rabshakeh also among the Prophets? A Rhetorical Study of 2 Kings XVIII 17–35. *Vetus Testamentum*, 50, 2000, 100–110.
- Sweeney, 2007 Sweeney, Marvin Alan: I & II Kings: A Commentary. Louisville, 2007, Westminster John Knox Press.
- Vér, 2009 Vér Ádám: Az eunuch hűsége Asszíriában. In Rab Virág–Schwarzwölder Ádám–Varga Mónika (szerk.): 7. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Pécs, 2009, Pécsi Tudományegyetem Grastyán Andre Szakkollégium, 433–444.
- Walsh, 2011 Walsh, Jerome J.: The Rab Šāqēh between Rhetoric and Redaction. *Journal of Biblical Literature*, 130, 2011, 263–279.
- Wildberger, 1979 Wildberger, H.: Die Rede des Rabsake vor Jerusalem, *Theologische Zeitschrift*, 35, 1979, 35–47.

Young, 2012 Young, Robb Andrew: Hezekiah in History and Tradition. Leiden, 2012, Brill.

Jegyzetek

1. A deuteronomikus történetírással kapcsolatban ld. Römer, 2005. A könyv nyomán kibontakozott vitához ld. Person, 2009.
2. Biblián kívüli legfontosabb egykorú forrása a témának a Sîn-ahhê-eriba újasszír király (i. e. 704–681) hadjáratait megörökítő felirat (ld. ÓKTCh III/G9.)
3. 2Kir 18,13 – 19,37.
4. 2Kir 18,17–37.
5. Ld. Dubovsky, 2006, 229–237.
6. Gordon–Rendsburg, 1997, 259–269.
7. Ld. Grayson, 2003a, 220–221. Továbbá bibliai és asszír szövegek párhuzamaival kapcsolatban Cohen, 1979. Ld. még az asszír királyfeliratokban megjelenő ellenségkép-höz Árvai, 2014, 22–26.
8. A beszédek számának kérdéséhez ld. Walsh, 2011, 264., valamint az ide tartozó történeti probléma vázlatként ld. Bright 1990, 288–290.; Grayson 2003b, 109–111. A beszédek különféle megközelítésű elemzéseihez a teljességet nélkülöző módon még ld. Young 2012, 123–150.; Walsh 2011.; Höffken 2008.; Kim 2008.; Machinist 2000.; Rudman 2000.; Ben-Zvi 1990.; Cohen 1979.; Wildberger 1979.
9. Mitchell, 2003, 361.
10. Ld. 2Kir 18,17; Sweeney, 2007, 414.
11. Bedford, 2009, 31.
12. Mattila, 2000, 3.
13. Mattila, 2000, 3.
14. Dezső, 2012a, 210–211.
15. Vér, 2009, 435.
16. Dezső, 2012a, 211.
17. Mattila, 2000, 138.
18. Mattila, 2000, 139.
19. GAL.MEŠ = 'a nagyok', a hatalmasok'.
20. Mattila, 2000, 165–166.
21. Mattila, 2000, 13–28.; Dezső, 2012a, 214–215.
22. Mattila, 2000, 29–44.; Dezső, 2012a, 216–218.
23. Mattila, 2000, 77–90.; Dezső, 2012a, 211.
24. Mattila, 2000, 91–106.; Dezső, 2012a, 211–214.
25. Vér, 2009, 436.
26. Mattila, 2000, 133.
27. Vér, 2009, 435.
28. Mattila, 2000, 110–111, 129.
29. Mattila, 2000, 134.
30. Ld. 1. táblázat.
31. Mattila, 2000, 136.
32. Mattila, 2000, 135.
33. Mattila, 2000, 139.
34. Közli, Mattila, 2000, 139.
35. Dezső, 2012a, 226.
36. A *šāqiu rabiu* pozíciójával kapcsolatban csak annyit említenék meg, hogy jelenleg nem tisztázott a feladatköre. Egyesek azonosítják a *rab šāqē*-val, és a *šāqiu rabiu* elnevezést annak egy variációjaként értelmezik. Mások azonban egyes források alapján egy önálló titulust feltételeznek a *šāqiu rabiu* esetében. Ld. Mattila, 2000, 47–48.
37. Dezső, 2012a, 217.
38. „Aššur-būnāia-usur, *rab šāqē*, [...]” Közli, Mattila, 2000, 45.
39. *mātu* = tartomány
40. Ismeretes egy ismeretlen szerzőtől származó levél körülbelül III. Tukulti-apil-Ēsarra (i. e. 745–727) és II. Sarrukin (i. e. 722–705) idejéből, mely a királyt egy urartui határnál álló erődről tájékoztatja, melyet úgy említ, mint a *rab šāqē* erődje. Ld. Mattila, 2000, 48. Urartu történetének összefoglalását magyarul ld. Buhály, 2010.
41. Mattila, 2000, 163. Illetve ehhez ld. 2Kir 18,17–37.
42. Asszír hadtörténeti kérdésekhez bőséges bibliográfiával ellátva legújabban ld. Dezső, 2012a, és Dezső, 2012b.
43. Mattila, 2000, 59, 155.
44. Dezső, 2012a, 217. Ld. még Mattila, 2000, 58–59.
45. Mattila, 2000, 163.
46. Mattila, 2000, 163.; Neh 2,1.
47. „A második hadjáratomon rendeletet adtam ki és Mu-taqin-Aššur, a *rab ša-rēšē*, az okos, tapasztalt katona, a döntés embere küldetett hadseregemmel és táborommal Na'iri ellen.” Közli, Mattila, 2000, 61.
48. Dezső, 2012a, 222.
49. A *ša-rēši* középasszír szövegekben eunuchot jelent, azonban az újasszír előfordulásokkal kapcsolatban már nincs ekkora egyetértés a szó fordítását illetően. Ld. Vér, 2009, 435.
50. Vér, 2009, 433.
51. Ld. az erről szóló összefoglalást Dezső, 2012a, 222–224.
52. Grayson, 2003a, 201.
53. Dezső, 2012a, 225.
54. Mattila, 2000, 164.
55. Dezső, 2012a, 225.; Mattila, 2000, 70.
56. „Mušallim-Marduk szemtanú, a *rab ša-rēšē* harmadik embere.” Közli Mattila, 2000, 70.
57. *bētu* = ház
58. Dezső, 2012a, 226.; Mattila, 2000, 64.
59. „Aššur-belu-ka' 'in, *turtānu*, a [...]” Közli, Mattila, 2000, 108.
60. „Az eunuchomat kormányzóként föléjük helyeztem és a 'bal ház' *turtānu*-jának hívtam.” Közli, Mattila, 2000, 111.
61. Dezső, 2012a, 219.; ld. még Mattila, 2000, 115–116.
62. Dezső, 2012a, 219, 221.; Mattila, 2000, 123–125.
63. Ézs 20,1; Ézs 36; 2Kir 18,17; 2Krn 32,9–19.
64. Dezső, 2012a, 218.
65. Mattila, 2000, 165.; Dezső, 2012a, 220.
66. Dezső, 2012a, 225.
67. A *rab šāqē* ilyen embere volt a *mukil appāte ša šāqē*. A *rab ša-rēšē* esetében őt *mukil appāte ša rab ša-rēšē* névvel illették, és a *turtānu* szekerezőegységeinek vezetőjét pedig *mukil appāte ša turtāni* formában említik a források. Dezső, 2012a, 225–226.
68. *turtānu*.
69. *rab ša-rēšē*.
70. *rab šāqē*.
71. ÓKTCh VI/8.
72. Matilla, 2000, 135–136.